

O razmerju med moralo in pravom

1. Dve razsežnosti obravnave razmerja med moralo in pravom

Morala in pravo sta vrednostno-normativna pojava, ki ju lahko na eni strani dojemamo in preučujemo kot dve eksistenčno ločeni, vendar soodvisni celoti, na drugi strani pa ju lahko dojemamo in preučujemo kot dva zgolj *navidezno* ločena vidika (aspekta) iste Celote. Prvi pogled izhaja iz *dualističnega* dojemanja sveta, kjer se vsak čutno, intelektualno in na drugačen način prepoznani pojav opredeljuje kot relativno samostojna celota glede na vse druge pojave. Takšno kontrastno ("mavrično") dojemanje sveta vodi v okviru normativnih človeških razsežnosti v razlikovanje med moralo, običaji, pravom, religijo, politiko in drugimi vrednostno-normativnimi razsežnostmi. Drugi pogled pa izhaja iz *monističnega* dojemanja sveta, po katerem je vse, kar biva, *Eno((tno)st)*. V okviru monizma različni pojavi dejansko ne obstajajo, pač pa so le (v naši zavesti) namišljeni (iluzorični) "vidiki" Celote. Povedano preprosteje: gre enostavno za to, da obstojijo po prvem pogledu med moralo in pravom (bistvene) razlike, po drugem pogledu pa takšnih (in sploh nobenih) razlik dejansko ni, če pa jih ljudje že opazamo, gre pri tem zgolj za naše zmotno (površinsko, neavtentično, iluzorično itd.) dojemanje sveta ter morale in prava v njem.

Seveda pa smo *ljudje kot takšni* v našem povprečnem vsakdanjem dojemanju praviloma ves čas v zmoti glede Resničnosti (Realnosti). Živimo v *naših* zelo nepopolnih, omejenih predstavah o svetu, zato sta seveda tudi

morala in pravo le neizogibni del te naše nepopolne individualne in kolektivne predstave. Toda v tej naši vsakdanji "resničnosti" sta morala in pravo pomembna. Brez njiju ni mogoče vzdrževati družbenih odnosov, pa tudi ne napredovati v našem postopnem spoznavanju človeka, družbe in sveta nasploh.

Človeško doživljanje morale in prava kot dveh različnih pojavnosti je povezano s stopnjo razvoja racionalnega (razumskega) dela naše zavesti. *Razum (ratio)* je namreč tisti del človekove spoznavne in ustvarjalne razsežnosti, ki s posredovanjem čutnih zaznav in t. i. domišljajske sposobnosti svet dojema na dualističen način, tj. skozi razlike, kontraste. Razum je tisti, ki analizira, primerja, sintetizira, definira in drugače opredeljuje pojave, zato je prav človekova *razumska sposobnost* tista, ki nam pravo in moralo (so)ustvari in prikaže v njuni *različnosti*.

Bolj ko gledamo na človeka in družbo razumsko, bolj ostre se nam kažejo razlike med moralo in pravom. Če pa se uspemo v večji meri prepustiti tokovom našega *uma*, ki ga tu pojmujem kot človekovo monistično *usmerjeno* inteligibilno sposobnost, potem nas to vodi v smeri enotnejšega, sintetizirajočega dojemanja sveta, torej tudi v smeri zblíževanja in povezovanja morale in prava. Toda na neki skrajni točki svojega naprezanja se, kot je v evropskem prostoru na svoj način pojasnil npr. Kant, tudi naš um, ki je sicer *usmerjen* k Enosti, ustavi ob temeljnih dihotomijah (dualizmi) sveta, ki jih torej (raz)um kot takšen nikakor ne more dokončno preseči. *Eno((tno)st)* je zavesti dostopna le

na višji ravni *iracionalnega* (v pomenu *izven-razumskega*) dojemanja sveta. Le-to se kaže npr. v *intuiciji* (kot *nad-razumskem* spoznavnem impulzu), ki nam občasno poraja slutnje, (psihološka) občutja in vsaj "meglene predstave" o prikriti resničnosti. Vendar pa povprečna človeška zavest še zdaleč ni toliko razvita ali zrela, da bi lahko do te mere odprla oziroma razširila svoje intuitivne kanale, da bi jo spoznanje o Enosti tudi resnično "preplavilo" in prevzelo. Intuicija je izraz

za spoznavno sporočilo, ki prihaja v našo človeško razsežnost iz globljih razsežnosti naše biti, iz naše duše, zato je izvirno prinašalka avtentičnih (resničnih) življenjskih sporočil. Toda številne omejitve in obremenitve človekove zavesti (neznanje, čutne strasti, strahovi, predsodki, negativna čustva, kot so pohlep, sovraštvo, zavist itd.) prihajajočo intuicijo bolj ali manj *popačijo*, zato njeno izvirno sporočilo do naše zavesti ne prispe v avtentični obliki. Na ta način tudi po tem

kanalu, vsaj dokler svoje zavesti ustrezno ne razširimo in "očistimo", ljudje kot bitja ne uspemo doseči pravega stika s Celoto, skozi katerega bi se nam razprla resnična slika sveta¹ in s tem seveda tudi resničnost tistega, kar se skriva za našimi pomanjkljivimi predstavami o morali in pravu.

V nadaljevanju pojasnujem razmerje med moralo in pravom manj filozofsko in bolj v navezavi na naša vsakdanja opažanja in doživljanja obeh pojavov. To pomeni, da v pretežni meri izhajam iz *dualističnega* pogleda, kar pomeni, da obravnavam moralo in pravo preko njune različnosti. Seveda pa se tu in tam vračam tudi k *monističnemu* izhodišču, ki v (omejeni) človeški zavesti spodbuja *težnjo* po povezovanju pojavov in po holističnem pogledu na (pojavn) svet. Ob tem naj še dodam, da v tem prispevku z izrazom *pravo* označujem *moderno* (pozitivno oziroma postavljeno) pravo,² katerega značilnosti lahko integralno povežemo oziroma zajamemo s pojmom *pravne države*.

2. Izhodiščna opredelitev prava in morale

Definicij morale in prava je zelo veliko. Ker je definiranje izrazito racionalna miselna operacija, definicija nikoli ne more biti zadostna v razmerju do pojava, ki ga želi zaobseči in artikulirati. To velja najprej zato, ker je razum neustavljiv v svojem procesu ustvarjanja kontrastov (vsaka definicija se mu čez čas zazdi nezadostna, nepopolna, saj že vidi možnosti drugačnega opisa pojava). Poleg tega pa se moramo zavedati, da je sleherni pojav kot *takšen* iztrgan iz Celote in je zato v svoji ločenosti in posebnosti (partikularnosti), ki jo z njegovo definicijo ustvarimo v naših predstavah, vedno neavtentičen. To predvsem pomeni, da kaže sedaj drugačne lastnosti kot prej, ko je bil še neločljivi (organski) "del" Celote. Kantova misel, da prav-

niki še vedno iščejo svojo definicijo prava, ostaja tako vedno znova aktualna in jo lahko, vsaj kolikor gre za definiranje, mirno uporabimo tudi za moralo. Kljub temu pa seveda neko definicijo morale in prava ljudje le potrebujemo, saj se lahko le tako dovolj zanesljivo (racionalno) sporazumevamo in soočamo naša stališča.

V filozofiji, sociologiji, politologiji, pravni filozofiji in teoriji ter na drugih področjih obstojijo številne (različne) opredelitve pojmov morale in prava.³ Izhodiščno lahko rečemo, da sta tako morala kot pravo *vrednostno-normativni* pojavnosti, ki sta usmerjeni v urejanje medčloveških razmerij. V tem pogledu sta si morala in pravo sorodna, saj posameznika usmerjata v neko pravilno oziroma pravično ravnanje in vedenje nasproti drugim posameznikom. Toda od tu dalje med moralo in pravom ni več identitete (le-ta je z dualističnega vidika tudi sicer zgolj nominalna oziroma navidezna), pač pa stopijo v ospredje njune razlike. Ker bodo te posebej in širše predstavljene v nadaljevanju, naj na tem mestu izpostavim le tisto ključno razliko, ki se nanaša na vprašanje avtonomnosti in heteronomnosti morale in prava.

O moralni normi govorimo takrat, kadar si jo *posameznik naloži sam, od znotraj, tj. avtonomno*, pri čemer ta norma izvira iz njegove vesti in se ravna po njej. Pravna norma pa je tista, ki jo posamezniku *od zunaj naloži državno organizirana družba* (ali ožja skupnost, če imamo v mislih npr. običajno pravo nekega plemena ali pravo občine kot samoupravne lokalne skupnosti). V demokratičnem sistemu je v proces določitve oziroma sprejemanja pravnih norm posameznik vključen bodisi posredno (npr. kot volivec) ali neposredno (npr. pri odločanju na referendumu), medtem ko v avtokratičnem sistemu na sprejem teh norm nima vpliva.

Avtentična moralna norma je vedno *avtonomna*, kar pomeni, da jo isti subjekt tako

sprejme (jo naloži sam sebi), kot tudi izva-ja. Zato se ji tudi čuti močno zavezan. *Pravne norme* pa so tako *avtonomne* kot *heteronomne*. *Neposredno* avtonomne so takrat, ko jih iste osebe sprejmejo in hkrati tudi izvajajo (npr. referendumsko sprejet zakon ali na skupščini vseh članov sprejet statut društva). *Posredno* pa so avtonomne v primeru, ko jih sicer ne sprejmejo njihovi naslovljenci sami, pač pa jih sprejme neka oblast (npr. parlament sprejme zakon), toda posamezniki kot naslovljenci teh norm z njimi notranje, tj. intimno soglašajo (jih sprejemajo za "svoje").⁴ Tako npr. večina pravnih naslovljencev soglašajo z normami iz kazenskega zakonika, ki prepovedujejo tatvino, goljufijo ali umor, čeprav pri sprejemanju te norme sami niso bili neposredno udeleženi.

Pravo se torej od *avtentične morale* (ne pa tudi od *skupinske* ali *širše družbene morale* – glej v nadaljevanju) razlikuje v tem, da pozna heteronomne norme. Takšen primer je npr. določba zakona, ki državljanom nalaga (pre)visok davek. V tem primeru bi seveda državljanji najraje ne spoštovali takšne zakonske norme, vendar pa se ji zaradi grožnje s pravno sankcijo (npr. visoka denarna kazen oziroma globa) ali zaradi zavesti o pomembnosti splošnega spoštovanja prava večinoma le podredijo. Poudariti je treba, da je pravo delno heteronomno že po svoji naravi. Pravne norme (v ustavi, zakonih, uredbah, pravilnikih itd.), ki se zaradi zagotovitve sožitja v državno organizirani družbi nanašajo na vse državljane oziroma na širše družbene skupine, nikoli ne morejo ugoditi željam, potrebam in interesom vseh državljanov, zato so že po tej plati za nekatere heteronomne in za druge avtonomne. Poleg tega pa so seveda mnoge pravne norme tudi v *državnem interesu*, kar pomeni, da so v prvi vrsti namenjene obstoju in delovanju države (sem sodijo norme o zagotovitvi finančnih in drugih pogojev za delovanje državnih or-

ganov, za varstvo reda in miru, za zagotavljanje pravne in socialne države itd.).

4. Razlike med moralo in pravom

Filozofija in teorija prava odkrivata in pojasnjujeta številne razlike med moralo in pravom. Na nekoliko poenostavljen in shematičen način lahko povzamemo, da so nadaljnje pomembnejše razlike med (modernim) pravom in moralo predvsem naslednje:⁵

a) Pravo nastaja oziroma je oblikovano *nacrtno*, medtem ko nastaja morala *spontano* in je rezultat individualne in družbene prakse. Tako npr. pravni zakoni nastajajo v zakonodajnih postopkih, medtem ko se, kot rečeno, moralni zakoni (moralni imperativi) porodijo v posameznikovi vesti.

b) Poleg težnje po pravičnosti zagotavlja pravo v družbi mir, red in nekatere *specifične pravne vrednote* (npr. zakonitost, pravno varnost), medtem ko zagotavlja morala predvsem *človečnost (humanost)*. V pravu se sprašujemo predvsem, kaj je z vidika pozitivnega prava *dopustno* in kaj *nedopustno*, v morali pa, kaj je glede na imperativ vesti *dobro* in kaj *zlo*.

c) Pravne norme so oblikovane v *sistem*, moralne norme pa so *družbeno razpršene*. Pravni sistem tvorijo ustava, zakoni, uredbe in drugi splošni pravni akti, ki veljajo za področje cele države in morajo biti medsebojno hierarhično in drugače usklajeni. Morala pa se v družbi s socializacijo oblikuje bolj partikularno, v določenih teritorialnih, poklicnih ali drugačnih skupnostnih okvirih. Tako lahko npr. včasih govorimo o meščanski, kmečki, delavski ali kakšni drugi morali, s čimer mislimo na sorodnost individualnih moralnih nazorov znotraj takšnih družbenih skupin. Ob tem je smiselno ponovno opozoriti, da je *avtentična morala* lahko le *individualna*, kar pomeni, da je vest vsakega posameznika, kljub številnim socializacijskim vplivom, dejansko *unikatna*, četudi na ožji ali širši in celo univerzalni ravni vedno znova

prepoznavamo tudi nekatere izrazite sorodnosti ("skupne imenovalce") v moralnih vrednotenjih in delovanjih.

d) Pravo v smislu formalnih pravnih virov (zakonov, uredb, pravilnikov itd.) je *zapisano* ("kodificirano"), zato so pravne pravice in dolžnosti jezikovno opredeljene in vnaprej določene, medtem ko je morala v tem pogledu izrazito *nedoločna, elastična*, ni vpeta v formalnosti, saj je praviloma dejavna brez vnaprej opredeljenih pravil oziroma vrednot.

e) Pravo je *institucionalizirano* (npr. sodbe izreka sodišče), morala pa ne (sodbe izreka vsakdo). Na moralnem področju ne poznamo nobenih državnih ali drugih oblastnih institucij, ki bi bile pristojne za odločanje o moralnih vprašanjih (drugače je na področju *etike*, kar strnjeno pojasnujem kasneje). Za razliko od prava, ki se, kot rečeno, sprejema in uresničuje po vnaprej določenih postopkih, morala takšnih postopkov ne pozna.

f) Pravo je v primerjavi z moralo, ki se odziva na najrazličnejše družbene in individualne (npr. psihološke) nianse, izrazito *togo*, saj v precejšnji meri vnaprej tipizira vedenje pravnih naslovljencev. V pravu je npr. sankcija za kaznivo dejanje "tatvine" določena vnaprej, v obliki zaporne kazni, v moralni sferi pa so lahko reakcije na "krajo" zelo raznolike – lahko se kradljivcu (moralna) kazen oprosti, lahko je deležen kritike, lahko ga neka družbena skupina iz svoje sredine delno ali v celoti izloči, lahko je deležen celo fizičnih ukrepov itd. Razlika je seveda lahko razvidna že v fazi opredelitve dejanja, kajti tisto, kar morala šteje za "krajo", ne sodi nujno in vedno v pravnoformalno opredelitev kaznivega dejanja "tatvine", in obratno. Tako je npr. povsem mogoče, da nekoga moralno obsojimo, ker je drugemu "ukradel stanovanje", "partnerja" ali pa "čas", kar nikakor ne sodi v pravno opredelitev tatvine. Prav tako je npr. mogoče, da dejanja, ko revež nekaj ukrade bogatašu, zaradi sočutja moralno sploh ne

opredelimo kot "krajo", čeprav ima po pravu vse znake kaznivega dejanja "tatvine".

g) Pravo vrednoti in sankcionira predvsem *zunanje vedenje* ljudi, medtem ko se obrača morala v *notranjost posameznika* (če npr. nekemu zaradi njegove dobrodelnosti želimo slabo, v tem še ni nič protipravnega, je pa to nemoralno). Pravo torej ureja potencialno ali aktualno konfliktna družbena razmerja, kolikor so ta prepoznavna navzven, morala pa teži k razreševanju konfliktov znotraj posameznika, ki se kažejo kot razkorak med imperativi njegove vesti ter njegovim dejanskim mišljenjem in delovanjem.

h) Kot je bilo že pojasnjeno, ima *pravo* poleg avtonomne tudi *heteronomno* naravo, medtem ko je *avtentična morala* v celoti *avtonomna*, kar pomeni, da pravo človeka pogosto prisiljuje (tudi) "od zunaj", morala pa "od znotraj". K temu je treba dodati, da seveda določena *družbena ali skupnostna morala* posameznika prisiljuje tudi "od zunaj" in je torej lahko zanj tudi *heteronomna* (npr. sorodniki, prijatelji in znanci posamezniku prigovarjajo, da ni moralno, če trpečemu bližnjemu omogoči milostno smrt – evtanazijo, medtem ko ta posameznik po svoji vesti čuti moralno dolžnost, da to stori). Takšne ali drugačne partikularne morale, ki so za posamezne pripadnike družbenih skupin lahko v določeni meri tudi heteronomne, so seveda v družbi vseskozi prisotne, vendar pa tu seveda ne gre za *avtentično individualno* moralo, ki je, kot že rečeno, unikatna pri vsakem posamezniku.

i) Pravo je pretežno *racionalna* tvorba, morala pa je predvsem *iracionalna* (emocionalna). To med drugim pomeni, da pravo na abstrakten in formaliziran način določa pravna in protipravna ravnanja, pri čemer nato s t. i. sekundarnimi (procesnimi) normami ureja postopke, v katerih se po predpisanih pravilih dokazuje in preverja upravičenost ali odgovornost pravnih subjektov.

Morala pozna v tem pogledu le t. i. primarne norme, tj. tiste, ki v človeku porajajo (psihološki) občutek in zavest o določenih moralnih dolžnostih, pri čemer, kot rečeno, te norme niso zapisane ali drugače formalizirane. Moralne reakcije so iracionalne tudi toliko, kolikor so spontane, impulzivne. Tako npr. v morali za obsodbo posameznika pogosto zadostuje že zgolj sum, medtem ko terja pravo za obsodbo korektno (pravno) pridobljene in prepričljive dokaze.

Tu je treba vsaj na kratko omeniti, da je tudi *morala* lahko dojeta ter teoretično ali filozofsko obravnavana na *racionalen* (intelektualen) način. Toda takšna "racionalna morala" je primarno interpretativne narave in *brez neposredne praktične moči*, tj. emocionalne in drugačne občutenjske energije, ki bi lahko vodila v dejansko uresničevanje moralnih zapovedi.⁶ Specifičen primer racionalizirane morale predstavljajo različni *etični kodeksi* (kodeksi javnih uslužbencev, zdravnikov, odvetnikov, sodnikov, zasebnih detektivov, novinarjev itd.).⁷ Ti kodeksi izražajo objektivizirano moralo, tj. moralo posameznih poklicnih oziroma stanovskih skupin. Takšna "kolektivna morala", ki je *racionalno* artikulirana, tj. zapisana v abstraktnih in formaliziranih določbah posameznih kodeksov, je seveda le bolj ali manj uspešen oziroma prepričljiv skupni imenoalec različnih avtentičnih moral posameznih pripadnikov določenih poklicev oziroma družbenih skupin. V etičnih kodeksih se ob tem z "moralnimi" pravili prepletajo tudi nekatera *običajna* ali celo *pravna pravila* (med slednja sodijo npr. *organizacijske norme* o častnih razsodiščih ali podobnih organih, ali pa *norme, ki urejajo postopke* ugotavljanja etične odgovornosti).

j) V pravu je *sankcija* (npr. zaporna kazen, globa, opomin, odškodnina, vrnitev v prejšnje stanje) vnaprej določena in postavljena "od zunaj", moralna sankcija, ki se nav-

zven kaže kot npr. kritika, bojkot ali preprečitev določenih ravnanj, pa ni vnaprej opredeljena in je zato precej nepredvidljiva. K temu je treba dodati, da seveda avtentična moralna sankcija ni zunanja, pač pa je prvenstveno notranja – tu govorimo o *avtosankciji*, tj. o peklenju vesti.

k) Pravo je *hipotetično* (če nekaj (nečesa ne) storiš, potem te (ne) doleti pravna sankcija), *morala* pa je v svojih zapovedih in prepovedih praviloma kategorična (npr. ne ubijaj, ne kradi, ne laži, bodi do drugih takšen, kot naj bi bili drugi do tebe itd.). K temu nekoliko nedorečenemu merilu razlikovanja je treba dodati, da je seveda tudi znotraj prava mogoče govoriti o kategoričnih normah, če z njimi razumemo pravna pravila, ki pravnim naslovljencem ne dopuščajo avtonomne izbire (gre za strogo zapovedujoče ali prepovedujoče pravne norme). Podobno lahko po drugi strani tudi moralo do neke mere dojemamo hipotetično, kajti tudi (lastni) moralni normi se lahko posameznik izogne, je ne spoštuje oziroma jo prekrši ter s tem privoli v moralno sankcijo. Toda zgoraj navedena razlika v določeni meri vseeno obstaja, kajti pravna sankcija je že vnaprej zavestno vgrajena v pravno normo (npr. pravno pravilo vsebuje tako prepoved tatvine kot tudi določitev zaporne kazni za primer tatvine), kar pomeni, da pravo že vnaprej predvideva možnost kršitve, medtem ko za moralo to ne velja. Moralna norma vnaprej sankcije sploh ne predvideva – in v tem je tista "kategoričnost", ki je pravo kot takšne ne pozna. Če bi želeli to razliko nadalje analitično stopnjevati, bi lahko npr. rekli, da je moralna sankcija nova in posebna, tj. "sekundarna" moralna norma, ki se v celoti izoblikuje šele takrat, ko je "primarna" moralna norma kršena. Takšna ločitev med primarno in sekundarno moralno normo je eksistenčno vsekakor ostrejša kot pa ločitev med primar-

nim (npr. zapovednim) in sekundarnim (sankcijskim) *delom* pravne norme.

l) Pravo temelji na *korelativnem razmerju med pravicami in dolžnostmi (obveznostmi)*, morala pa na poudarjeni posameznikovi (notranji) *moralni dolžnosti*. Pravne pravice in dolžnosti nam dajejo možnosti oziroma nas zavezujejo vedno v odnosu do nekoga drugega, tj. do neke druge fizične ali pravne osebe, medtem ko nas moralna dolžnost zavezuje le pred svojo lastno vestjo.

m) Subjekti prava so *fizične in pravne osebe*, subjekti morale pa so posamezniki kot *moralne osebe*. Pri tem razlika med moralo in pravom ni le v tem, da v morali neposredno ne nastopajo pravne osebe, ki so umetno ustvarjeni pravni subjekti (npr. društva, politične stranke, zavodi, skladi, občine, država), pač pa je tudi opredelitev človeka kot *fizične osebe* drugačna od opredelitve človeka kot *moralne osebe*. Fizična oseba je skupek (le) tistih lastnosti človeka, ki so relevantne za pravo, moralna oseba (moralni subjekt) pa vsebuje (le) tiste človekove lastnosti, ki so relevantne za moralo.

5. Neločljivost morale in prava

Številne razlike med pravom in moralo nam kažejo, da je treba obema razsežnostma priznati relativno avtonomnost. Vendar pa, kot že rečeno, drži to le na ravni racionalnega (analitičnega) preučevanja, kajti v holističnem smislu se ta slika povsem spremeni. Pravo in morala se tu kažeta le kot dve navidezni (iluzorični) manifestaciji vseobsežne celote. V zvezi s tem lahko rečemo, da se je v evoluciji človeške zavesti eno(tno)st težnje po urejanju družbenih odnosov razgradila na več vrednostno-normativnih področij (religija, morala, običaji, politika, pravo itd.), ki se sicer v svoji avtentični obstojnosti v celoti dopolnjujejo, oziroma so si komplementarna, vendar pa človek kot takšen v svoji spoznavni omejenosti tega praviloma ne opazi. V resnici

gre za emanacije iste bitnosti, ki pa jih racionalno in iracionalno doživljamo ločeno in nam jih zato ne uspe medsebojno pomiriti ter seveda še manj uvideti kot enost.

Pravkar povedano je tudi izhodišče za odgovor na vprašanje, zakaj se pravo in morala razlikujeta glede na različna družbena okolja. Če npr. primerjamo prevladujočo slovensko, nemško, italijansko, angleško in špansko pravo in moralo, bomo v nekaterih pogledih že zaznali precejšnje razlike. Če pa s pravom in moralo iz navedenih okolij primerjamo npr. hinduistično, islamsko, tradicionalno kitajsko, japonsko ali afriško pravo in moralo,⁸ potem so razlike bistveno večje. Če vzamemo za primer islamsko pravo, vidimo, da se v njem glede na njegovo religiozno naravo (temeljni vir tega prava je sveta knjiga Koran) neločljivo prepletajo prvine religije, morale, prava in običajev. Za razliko od našega, tj. modernega prava, ki je sekularizirano ter relativno ločeno od morale in običajev (čeprav nastopajo morala in običaji, kot bo pojasnjeno v nadaljevanju, tudi kot pravni viri), takšnega razlikovanja religiozna in tradicionalna prava ne poznajo. To kaže, da v družbah s takšnim "pravom" prevladuje *monističen pogled* na (normativni) svet, ki pretežno združuje navedene vrednostno-normativne razsežnosti. Seveda je v tem tudi velika nevarnost zlorabe prava in morale, kajti če ti dve pojavnosti nista vsaj relativno ločeni od dominantne politike in religije, vodi to zaradi človeškega neznanja in zlorab v praksi najpogosteje do avtokratičnih ali celo totalitarnih političnih sistemov. V demokratičnih sistemih, v katerih je uveljavljena pravna država, je namreč prav *relativna avtonomnost prava* (deloma pa tudi morale) pomembna protiutež prevelikim ("totalitarnim") aspiracijam politike in "religije kot politike".

Na kratko velja še dodati, da je v manjših tradicionalnih družbah, kot so npr. številne rodovne in plemenske družbe v Afriki, Aziji,

Južni Ameriki itd., razlog za *integrirano do-jemanje* običajnih, moralnih, pravnih in ne-nazadnje političnih norm predvsem tudi v ne-kompleksni družbeni strukturiranosti. V takšnih manjših družbenih skupinah, ki živijo na zelo preprost ("elementaren", "primitiven") način, enostavno ni potrebe po izoblikovanju *specifičnih* pravnih in drugačnih institucij (npr. pravnih oseb, številnih vrst pogodb, prekrškov, disciplinskih prestopkov, kaznivih dejanj, bančnega prometa, prometnih predpisov), poleg tega pa ljudje v takšnih skupnostih praviloma ne vzpostavljajo razlike med *naravo* in *družbo (kulturo)*, temveč svet dojemajo veliko bolj enotno, *holistično*. Na tej ravni kolektivne zavesti torej ni prostora za relativno avtonomni, medsebojno ločeni razsežnosti morale in prava. Kolikor se morala, običaji, pravo in druge razsežnosti v teh družbah definirajo ločeno, je to predvsem odraz zahodnjaškega intelektualnega preučevanja teh družb, ki pač njihove značilnosti klasificira po ustaljenih modernih – znanstvenih ali strokovnih – merilih.

6. Morala kot vir prava in pravo kot vir morale

V družbi prevladujoče moralne norme so t. i. *materialni pravni vir*, kar pomeni, da pomenijo vsebinsko (predvsem vrednostno) podlago zakonom in drugim pravnim aktom oziroma v njih vsebovanim pravnim normam. Za takšno razmerje med moralo in pravom gre, ko pravo izhaja iz ene ali več moralnih norm, ki jih s svojo specifično obliko (formo) in vrednostnim izročilom ter tudi v skladu s prevladujočimi političnimi hotenji pretvori v pravne norme (npr. na podlagi moralne prepovedi "kraje" določi pravo kaznivo dejanje "tatvine"). V teh primerih morala ni kot takšna prenesena v pravo, pač pa predstavlja le "vzorec" in "napotilo" za pravno ureditev.

Poznamo pa tudi primere, ko nastopa morala kot t. i. *formalni pravni vir*, kar pomeni, da so nekatere (skupnostne ali družbene) moralne norme vključene v pravo v svoji avtentični vsebini. Tak primer je *blanketno pravno urejanje*, pri katerem je vsebina pravne norme v celoti odvisna od moralne norme, na katero se pravna norma sklicuje. Tako je na primer v 42. členu Zakona o dedovanju določeno, da lahko oporočitelj razdedini dediča, ki ima pravico do nujnega deleža, če se je ta dedič s kršitvijo kakšne zakonite ali *moralne dolžnosti* huje pregrešil nad zapustnikom. V tej določbi se zakon med drugim neposredno sklicuje na moralo (na "moralno dolžnost"), ki jo mora torej uporabnik zakona upoštevati takšno, kot jo je mogoče ugotoviti v konkretnem družbenem okolju in času. Smiselno enak učinek ima na primer tudi sklicovanje na "načelo vestnosti in poštenja" v prvem odstavku 5. člena Obligacijskega zakonika, ki se nanaša na pogodbeno razmerja, pri čemer tu morala ni neposredno oziroma dobesedno omenjena, vendar pa iz določbe očitno izhaja, da se sklicuje na vestnost in poštenje v tistem pomenu, kot ga navedenima pojmoslova pripisuje prevladujoča družbena morala (seveda pa tudi poslovni običaji).

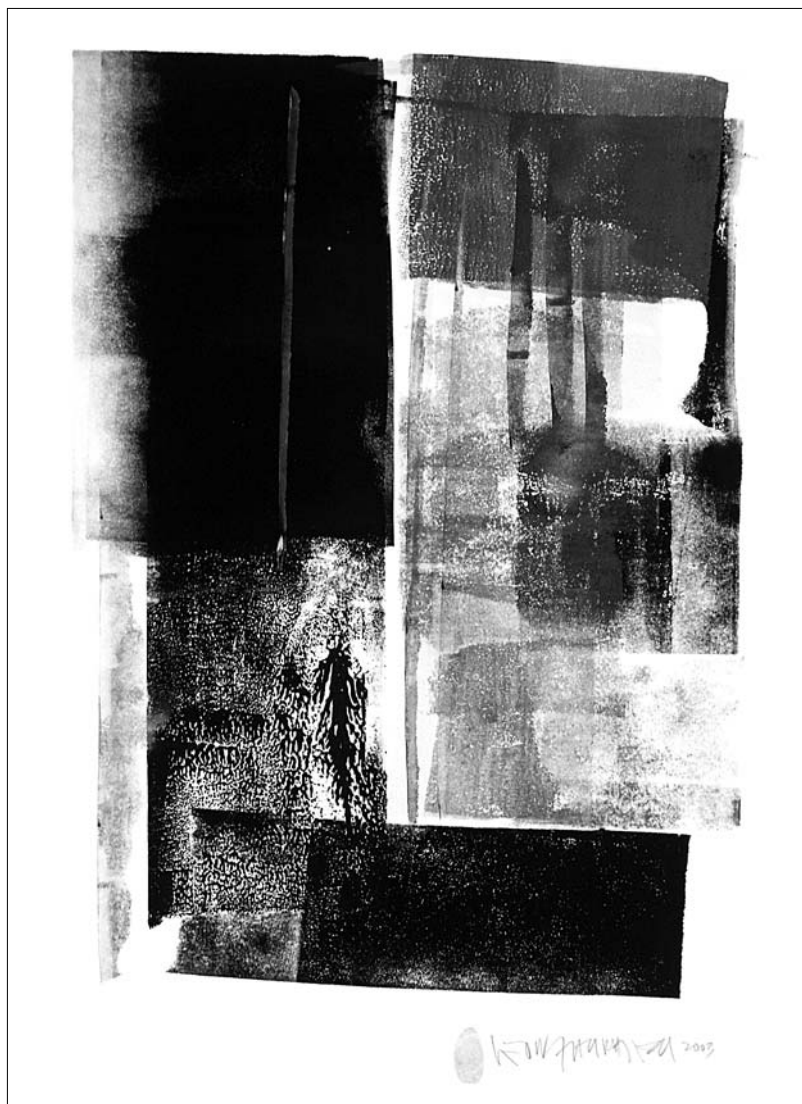
Ob tem, ko ugotavljamo, da je (prevladujoča družbena) morala eden (naj)pomembnejših pravnih virov, pa ne smemo spregledati dejstva, da tudi pravo povratno vpliva na moralo (in običaje itd.). To pomeni, da lahko pravo, še posebej v daljšem obdobju, v zavesti ljudi preoblikuje nekatera moralna stališča oziroma vrednotenja. Tako se je npr. v Sloveniji z njeno državno osamosvojitvijo in demokratizacijo uveljavila tudi *pravna država*, ki je med drugim izrazito izpostavila pomen varstva *človekovih pravic*. S tem je pravo močno vplivalo tudi na prevladujočo družbeno moralo, in sicer tako, da je vanjo med drugim zaneslo veliko (novih) prvin individualizma (pa tudi materializma itd.). Po eni strani je tako tudi v mo-

ralni sferi posameznik pridobil na svoji individualni človeški vrednosti (za razliko od prejšnjega realsocialističnega sistema, v katerem sta pravo in prevladujoča morala močnejše izpostavljala kolektivistični pomen družbe in države), po drugi strani pa se je začela ne le v pravni, pač pa tudi v moralni sferi izgublјati zavest o solidarnosti in odgovornosti do soľjudi. V prihodnje bo zato treba tehtnico, ki se je tako v pravni kot posledično tudi v mo-

ralni sferi pretirano nagnila v smer individualizma (v negativni izpeljavi: egoizma), pripeljati čim bližje ravnotežni legi, tako da bodo pravice in dolžnosti posameznikov medsebojno bolj uravnotežene.

7. Zaključna misel: morala kot predpostavka pravne države

Morala je nedvomno ena temeljnih predpostavk obstoja in uspešnega delovanja

pravne države. Na individualni ravni se namreč morala kaže predvsem v odgovornosti posameznikov v razmerjih z drugimi posamezniki in nasproti skupnosti oziroma družbi kot takšni. Brez moralnega delovanja oziroma izgrajevanja prave morale je pravna država lahko danes v funkciji te in takšne zakonitosti in pravičnosti, jutri pa spet v funkciji druge in drugačne, kar lahko vodi tudi v vrednostno negativne skrajnosti (npr. v diskriminatornost, netolerantnost, totalitarizem) in s tem v razpad pravne države. Še posebej je pomembno, da se zavedamo, da so tudi t. i. materialne (substancne) pravine pravne države, kot npr. pravičnost ter vrednote, ki jih varujejo človekove pravice (življenje, dostojanstvo, psihofizična integriteta, svoboden osebnostni razvoj, svoboda mišljenja, veroizpovedi, gibanja itd.) na izhodiščni formalnopravni ravni le abstrakcija. Le-to lahko na vrednostno pozitiven način konkretizirajo le tisti *pravno oza-veščeni* posamezniki, ki so hkrati tudi razvite *moralne osebnosti*. Tako se npr. pravičnost moralnega človeka bistveno razlikuje od "pravičnosti" nemoralnega človeka. Pravna država je torej tesno povezana in odvisna od moralne države njenih človeških akterjev. In čeprav lahko ugotovitve o nujnosti morale že od nekdaj srečamo pri številnih filozofih in drugih mislecih, je nenehno spodbujanje samozavedanja o moralni odgovornosti in moralnemu zgledu, tako v navezavi na pravno državo kot tudi na splošno, vsekakor še vedno (in vedno znova) zelo smiselno.

Literatura:

- Babič, D. (1984): *Pravo i moral*, doktorska disertacija. Beograd.
- Cerar, Miro (1996): *Večrazsežnost človekovih pravic in dolžnosti*, 2. dopolnjena izdaja. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Cerar, Miro (2001): *(I)racionalnost modernega prava*. Ljubljana: Založba Bonex.

- David René, Grassmann Günther (nosilca) (1999): *Uvod v velike sodobne pravne sisteme*, II. knjiga. Ljubljana.
- Delati etično, Kodeksi poklicne etike izpostavljenih poklicev in funkcij (2002). Ljubljana: Združenje seniorjev Slovenije – Agencija za management.
- Dreier, Ralf (1981): *Recht - Moral - Ideologie, Studien zur Rechts-theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Freeman, Michael D. A. (1994): *Lloyd's Introduction to Jurisprudence* (6th Edition). London: Sweet & Maxwell Ltd.
- Hösle, Vittorio (1997): *Moral und Politik, Grundlagen einer Politischen Ethik für das 21. Jahrhundert*. München: Verlag C. H. Beck.
- Lukić, Radomir D. (1974): *Sociologija morala*. Beograd.
- Morrison, Wayne (1997): *Jurisprudence: from the Greeks to post-modernism*. London: Cavendish Publishing Ltd.
- Perenič, Anton (1981): *Relativna samostojnost prava*. Ljubljana: Center za samoupravno normativno dejavnost.
- Pavčnik, Marijan (2003): *Teorija prava, Prispevek k razumevanju prava*, 2. pregledana in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Visković, Nikola (1976): *Pojam prava. Prilog integralnoj teoriji prava*. Split.
- Zweigert Konrad, Kötz Hein (1998): *Introduction to Comparative Law*. Oxford: Clarendon Press.

1. O racionalnem in iracionalnem dojemaju sveta, še posebej prava (in tudi morale) glej Cerar (2001).
2. O *modernem pravu*, še posebej o njegovih temeljnih značilnostih (predvsem povezanost z moderno državo, individualizem, priznavanje civilne družbe, splošnost, abstraktnost, formalizem, sistematičnost, racionalizem, sekularnost, visoka stopnja avtonomnosti in načelo pravne države), glej Cerar (2001: 192-236).
3. Glede pojma *morale* glej uvodno in pregledno npr. Hösle (1997: 104 sl.), glede pojma prava pa glej uvodno in pregledno npr. Visković (1976), širše in aktualnejše pa npr. Freeman (1994) in Morrison (1997).
4. Podrobneje o tem npr. Pavčnik (2003: 228 sl.).
5. Prim. npr. Pavčnik (2003: 238 sl.); Perenič (1981: 203 sl.); Babič (1984); Lukić (1974: 137-140) in Dreier (1981: 180 sl.).
6. Podrobneje o tem Cerar (1996: 187 sl.).
7. Glej besedila različnih etičnih kodeksov v: *Delati etično* (2002).
8. Uvodno o tem (predvsem s pravnega vidika) glej David, Grassmann (1999); Zweigert, Kötz (1998: 286-319).